

PRZEGLĄD BADAŃ

DARIUSZ JAROSZ

UWAGI O POLSKIEJ LITERATURZE NAUKOWEJ NA TEMAT STEREOTYPÓW

Badania wizerunków różnych klas i grup społecznych na gruncie polskiej humanistyki stały się tematem intensywniej eksplorowanym od lat sześćdziesiątych, a szczególne ich nasilenie przypada na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte. Podejmowane przez naukowców reprezentujących różne dziedziny wiedzy, owocowały nie tylko ciekawymi skądinąd wynikami, ale również chaosem w dziedzinie terminologicznej. W sposób dowolny, nawet bez próby bliższego zdefiniowania, operowano takimi pojęciami: jak: obraz, stereotyp, ideał. Zanim spróbujemy bliżej scharakteryzować zachodzące tu różnice w interpretacji warto dokonać przeglądu osiągnięć poszczególnych dyscyplin nauk społecznych w tym względzie.

Prace poświęcone obrazom różnych grup społecznych w historii, notabene nie zawsze pisane przez zawodowych historyków, pojawiały się w większym zakresie w latach siedemdziesiątych, choć badania takie incydentalnie prowadzono już na początku XX w. Obejmowały one nie tylko różnorodne grupy społeczne, ale były również bardzo rozciągnięte w czasie — od średniowiecza do czasów najnowszych. I tak Czesław Deptuła i Aleksandra Witkowska analizowali wzorce ideowe zachowań ludzkich w XII i XIII w. ze szczególnym uwzględnieniem ideału władcy, możnowładcy i świętego¹. Włodzimierz Berner przedstawiał wzór osobowy kobiety w „Annales” Jana Długosza². Stanisław Bylina zajmował się obrazem heretyka w Polsce wieków średnich³. Wizja monarchy w średniowiecznej kulturze czeskiej była tematem studium Wojciecha Iwańczaka⁴. Wzór osobowy świętego, umieszczony na szerokim europejskim tle porównawczym, był przedmiotem szkicu Ewy Nowickiej⁵. Wymienione prace nie zajmowały się szerzej definiowaniem pojęć umieszczonych w tytułach i ograniczały się w zasadzie do przedstawienia szczegółowych ustaleń dotyczących cech przypisywanych charakteryzowanym postaciom. Łączy je posługiwanie się podobnymi materiałami źródłowymi (kroniki, opisy obyczajów, anonimowe pieśni, zbiory legend hagiograficznych itp.).

Spora część publikacji tego typu dotyczyła dziejów nowożytnych. Na szczególne wyróżnienie zasługują szkice Janusza Tazbira, który zajmował się m.in. obrazami i wzorami osobowymi Żyda, szlachty, heretyka, diabła w Polsce XVI i XVII w.⁶ Autor wykorzystał różnorodne materiały

¹ Cz. Deptuła, A. Witkowska, *Wzorce ideowe zachowań ludzkich w XII i XIII wieku*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo – społeczeństwo – kultura*, pod red. A. Gieysztora, Warszawa 1972, s. 119—158.

² W. Berner, *Kobieta i jej wzorzec osobowy w „Annales” Jana Długosza*, „Przegląd Historyczny” 1980, nr 3, s. 481—496.

³ Krótkie streszczenie jego referatu — zob. K. Jankowiak, D. Mazurczak, *XIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Obrady Sekcji II – Mity i stereotypy w dziejach Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 1985, nr 4, s. 953—958.

⁴ W. Iwańczak, *Wizja monarchy – rycerza idealnego w kulturze czeskiej okresu przedhusyckiego*, „Sobótka” 1983, nr 1, s. 1—22. Dla dziejów Polski podobny temat podjął jeszcze przed wojną J. Skoczek (*Ideał króla w średniowiecznej i renesansowej Polsce*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1932, nr XII, s. 14—21).

⁵ E. Nowicka, *Wzór osobowy świętego w średniowieczu*, [w:] *Moralność i społeczeństwo. Księga Jubileuszowa dla Marii Ossowskiej*, Warszawa 1969, s. 265—285.

⁶ J. Tazbir, *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1976, nr 4, s. 784—793; idem, *Obraz heretyka i diabła w katolickiej propagandzie wyznaniowej XVI—XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1981, nr 4, s. 939—953.

źródłowe: pisma polityczne, kazania, satyrę obyczajową, przysłowia, pieśni. Wzory osobowe rzemieślników w literaturze staropolskiej były przedmiotem rozważań Andrzeja Wyrobisza⁷.

Dużo większy jest w tym względzie dorobek historyków zajmujących się wiekami XIX i XX. Wzór osobowy inteligenta i obywatela ziemskiego w XIX w. był tematem szkiców Ryszarda Czepulis-Rasternis⁸. Portret polskiego rewolucjonisty XIX w. interesował Jerzego Borejsz⁹. Wzorzec Polaka funkcjonujący w okresie zaborów analizował Stefan Kieniewicz¹⁰, Krzysztof Dunin-Wąsowicz badał obraz Polski i Polaka w publikacjach francuskich II połowy XIX w.¹¹ Witold Molik zajął się wzorem osobowym ziemianina w Wielkim Księstwie Poznańskim¹². Z kolei Maciej Koźmicki i Andrzej Sieroszewski charakteryzowali stereotyp Polaka i Węgra w XIX i XX w.¹³ Wreszcie Jadwiga Possart roztrząsała m.in. stereotyp „realisty” i „romantyka politycznego” w publicystyce PPS w okresie rozłamu lat 1906—1908¹⁴, a Piotr Hübner analizował wzory osobowe uczonego upowszechniane na przełomie XIX i XX w.¹⁵

Najbardziej zaawansowane wydają się być badania nad stereotypem Polaka w Niemczech i Niemca w Polsce. Poświęcono im m.in. specjalną konferencję naukową w Trzebiezowicach w dn. 10—11 września 1976 r.¹⁶ Najwięcej publikacji poświęcił temu zagadnieniu Tomasz Szarota¹⁷.

⁷ A. Wyrobisz, *Wzory osobowe i stereotypy rzemieślników w literaturze staropolskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1983, nr 1, s. 53—63.

⁸ R. Czepulis-Rasternis, *Wzór osoby inteligenta polskiego w świetle wspomnień pośmiertnych (1841—1862)*, „Kwartalnik Historyczny” 1976, nr 4, s. 198—221; eadem, *Wzory obywatela ziemskiego w publicystyce Królestwa Polskiego*, [w:] *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Zespół Psychosocjologii Literatury Instytutu Badań Literackich PAN w dniach 23—24 XI 1973 r. w Warszawie*, pod red. Z. Stefanowskiej, Warszawa 1976, s. 55—78; eadem, *Wieś i miasto w oczach inteligenta*, „Kwartalnik Historyczny” 1988, nr 3, s. 59—76.

⁹ J. W. Borejsza, *Rewolucjonista — szkic do portretu*, [w:] *Polska XIX wieku. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1977, s. 254—311; zob. idem, *Stereotyp polskiego powstańca — omówienie referatu*, [w:] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Poznań 6—9 IX 1986*, s. 200.

¹⁰ S. Kieniewicz, *Charakter narodowy. Rzeczywistość czy stereotyp?*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1984, nr 1—2, s. 5—11.

¹¹ K. Dunin-Wąsowicz, *Obraz Polski i Polaków we francuskich podręcznikach szkolnych drugiej połowy XIX wieku*, „Kultura i Społeczeństwo” 1980, s. 117—128; por. idem, *Francuska opinia publiczna wobec sprawy polskiej i Polaków 1885—1894*, Wrocław 1987.

¹² W. Molik, *Wzór osobowy ziemianina w Wielkim Księstwie Poznańskim w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo polskie 1795—1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1985, s. 121—145.

¹³ A. Koźmicki, A. Sieroszewski, *O stereotypie Polaka i Węgra w XIX i XX w. (na podstawie wybranych fragmentów literatury pięknej i publicystyki historycznej)*, „Kwartalnik Historyczny” 1980, nr 1, s. 193—204.

¹⁴ J. Possart, *Struktury myślenia teoretycznego a kontrowersje ideologiczne. Polemiki w prasie PPS w okresie rozłamu 1905—1908*, Warszawa 1963.

¹⁵ P. Hübner, *Ideaal uczonego — wzory upowszechniane w nauce polskiej*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 1986, nr 1, s. 33—51.

¹⁶ Poświęcono jej cały numer „Sobótka” (1978, nr 2); przegląd tych badań — zob. T. Szarota, *Badania nad stereotypem Polaka w Niemczech i Niemca w Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 1977, nr 1, s. 209—222.

¹⁷ Zob. m.in. T. Szarota, *Niemcy w oczach Polaków 1939—1945*, „Odra” 1977, nr 10, s. 11—21; idem, „Pole”, „Polen”, „Polnisch” w słownikach niemieckich dialektyków i zbiorach przysłów, „Sobótka” 1986, nr 2, s. 215—242; idem, *Stereotyp Polski i Polaków w oczach Niemców podczas II wojny światowej*, „Sobótka” 1978, nr 2, s. 191—218; idem, *Niemcy w oczach Polaków podczas drugiej wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze”, 1978, nr 2, s. 143—172; idem, *Polski autostereotyp w konfrontacji z doświadczeniami lat wojny i okupacji*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1984, nr 1—2, s. 191—204.

Interesowały go nie tylko wzajemne stereotypy Polaków i Niemców wobec siebie, wyrosłe w wyniku ścierania się obu narodów w dziejach najnowszych. Podjął on również niezwykle szczegółowe i interesujące studia nad genezą i funkcjonowaniem niemieckiego symbolu narodowego — Michela, zarówno w Niemczech, jak i poza ich granicami, od czasów najdawniejszych po współczesność¹⁸. Prace T. Szaroty wyróżniają się nie tylko szczegółowością i znakomitym opanowaniem warsztatu. Wprowadził on również, po raz pierwszy na gruncie polskiej nauki historycznej, metody wykorzystania karykatury dla tego typu analiz¹⁹. Wśród innych historyków zajmujących się zagadnieniami stereotypów Polaków i Niemców wymienić należy m.in. Wojciecha Wrzesińskiego²⁰ i Lecha Trzeciakowskiego²¹. Wreszcie wizji Niemiec i Niemców okresu okupacji hitlerowskiej w oczach Polaków zostało poświęcone znakomite studium Edmunda Dmitrów²².

Charakter bardziej teoretyczny miały wypowiedzi Franciszka Ryszki²³, Hanny Imbs-Jędruszcakowej²⁴, Janusza Tazbira²⁵ i Jerzego Holzera²⁶, próbujące definiować pojęcie stereotypu i jego charakterystyczne cechy.

Generalnie można powiedzieć, że wymienione opracowania historyczne są raczej niesystematyczne, nie mają z reguły charakteru kompleksowego. Poza nielicznymi wyjątkami wydają się być marginesem twórczości naukowej poszczególnych historyków, podejmowanym niejako „przy okazji” innego rodzaju studiów. Nie towarzyszyła im (poza wcześniejszej sygnalizowanymi wyjątkami) odpowiednio rozbudowana metodologia, co prowadziło do wielu niedokładności zarówno w terminologii, jak też we właściwym sformułowaniu przedmiotu badań.

O wiele większy jest pod tym względem dorobek polskich socjologów. Ogólnie można go podzielić na dwie grupy. Do pierwszej należą te wypowiedzi, które przede wszystkim koncentrowały się na zagadnieniach teoretycznych: definiowaniu pojęcia stereotypu, wzoru osobowego, obrazu oraz szukaniu wzajemnych relacji zachodzących między tymi terminami. Wykorzystując szeroko literaturę zachodnią określały funkcję stereotypów, ich rolę w stosunkach społecznych. Warto zauważyć, że takie teoretyczne rozważania towarzyszyły prawie każdemu szczegółowemu studium poświęconemu tym zagadnieniom. Bardzo wszechstronne rozważania na ten temat podjął Adam Schaff. Stworzył on własną definicję stereotypu i — co szczególnie cenne — dokonał przeglądu literatury światowej tego zagadnienia²⁷.

¹⁸ Zob. T. Szarota, *Niemiecki Michel. Dzieje narodowego symbolu i autorytetu*, Warszawa 1988; idem, *Wokół genezy określenia „der deutsche Michel”*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 2, s. 49—70.

¹⁹ Zob. m.in. T. Szarota, *Karykatura jako źródło do dziejów stereotypu*, „Sobótka” 1978, nr 2, s. 255—257.

²⁰ Zob. m.in. W. Wrzesiński, *Niemcy w oczach Polaków 1918—1939*, „Odra” 1979, nr 9, s. 3—14; idem, *Narodowy socjalizm i Hitler w polskiej opinii publicznej okresu II Rzeczypospolitej*, „Sobótka” 1984, nr 2, s. 147—182.

²¹ L. Trzeciakowski, *Kształtowanie się obrazu Niemca w polskiej opinii publicznej w okresie rozbiorów*, „Sobótka” 1978, nr 2, s. 133—138.

²² E. Dmitrów, *Niemcy i okupacja hitlerowska w oczach Polaków. Poglądy i opinie z lat 1945—1948*, Warszawa 1987.

²³ Zob. m.in. F. Ryszka, *Stereotypy i publicystyka*, „Odra” 1973, nr 2, s. 39—46.

²⁴ H. Imbs-Jędruszcakowa, *Co zrobić z charakterem narodowym Polaków?*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1984, nr 1—2, s. 29—33.

²⁵ J. Tazbir, *Stereotypów żywot twardy*, „Człowiek i Światopogląd” 1988, nr 1, s. 13—25.

²⁶ Zob. szczególnie głos J. Holzera, „Sobótka” 1978, nr 2, s. 278.

²⁷ A. Schaff, *Stereotypy a działanie ludzkie*, Warszawa 1981; idem, *Stereotyp: definicja i teoria*, „Kultura i Społeczeństwo” 1978, nr 3, s. 43—47; idem, *Język — myślenie — działanie (Język a stereotypy)*, „Kultura i Społeczeństwo” 1976, nr 3, s. 29—36; idem, *Pragmatyczna funkcja stereotypów*, „Kultura i Społeczeństwo” 1979, nr 4, s. 55—65; idem, *Język i działanie ludzkie*, [w:] *Szkice z filozofii języka*, Warszawa 1967, s. 39—56.

Na marginesie swych bardziej kompleksowych badań zajmowali się stereotypami i wzorami społecznymi tak wybitni socjologowie, jak Stanisław Ossowski²⁸ czy Tadeusz Szczurkiewicz²⁹. Wśród innych autorów zajmujących się teoretyczną problematyką stereotypów na wyróżnienie zasługują: Barbara Wilska-Duszyńska³⁰, Adam Sosnowski i Jerzy Walkowiak³¹.

Druga grupa publikacji socjologicznych obejmuje te, które w głównej mierze koncentrowały się na badaniach szczegółowych. Stereotyp Niemca w Polsce i Polaka w NRD i RFN był przedmiotem zainteresowań Andrzeja Kwileckiego³². Andrzej Siciński zajmował się analizą stereotypów mieszkańców Warszawy na temat krajów, narodów i mężów stanu³³. Andrzej Kapiszewski pisał o stereotypie Amerykanów polskiego pochodzenia w USA. Jego książka jest tym bardziej cenna, iż w części wstępnej zawiera szeroki przegląd literatury światowej na temat tego pojęcia i własną typologię jego różnych definicji³⁴. Antagonizmy etniczne mające związek ze stereotypami etnicznymi na przykładzie Górnego Śląska badał jeszcze przed wojną Józef Chałasiński³⁵. Podobne zjawiska opisywał dla okresu powojennego na Ziemiach Odzyskanych Stefan Nowakowski³⁶.

Wzory osobowe, stereotypy, wyobrażenia, badane różnymi metodami i przy zastosowaniu różnych materiałów źródłowych, były tematem rozważań Antoniny Kłoskowskiej³⁷, Marii Roguszki³⁸, Barbary Weber³⁹, Adama Sosnowskiego⁴⁰, Andrzeja Saksona⁴¹ i Aliny Całej⁴². Problemami tymi zajmowali się też inni socjologowie⁴³.

²⁸ S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej*, [w:] *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1967, s. 39—56.

²⁹ T. Szczurkiewicz, *Studia socjologiczne*, Warszawa 1970, s. 379—394.

³⁰ B. Wilska-Duszyńska, *Rozważania o naturze stereotypów etnicznych*, „*Studia Socjologiczne*” 1971, nr 3, s. 97—116.

³¹ A. Sosnowski, J. Walkowiak, *Kierunki badań i rozważań nad stereotypami w polskiej socjologii*, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*” 1979, nr 2, s. 207—227 oraz *Stereotypy zawodów i kategorii zawodowych*, „*Studia Socjologiczne*” 1979, nr 1, s. 71—97.

³² A. Kwilecki, *Z badań nad stereotypami „Niemca” w Polsce i „Polaka” w NRD i RFN*, [w:] *Z pogranicza problematyki narodowej i międzynarodowej. Studia i szkice*, Warszawa 1982, s. 113—144; idem, *Niemcy w oczach Polaków po roku 1945*, „*Odra*” 1977, nr 11, s. 27—35.

³³ Zob. m.in. A. Siciński, *Stereotypy krajów, narodów i mężów stanu (z wyników badań ankietowych)*, „*Kultura i Społeczeństwo*” 1967, nr 2, s. 193—201; idem, *Stereotypes of Countries and Nations (Survey Results)*, „*The Polish Sociological Bulletin*” 1968, nr 1, s. 79—85.

³⁴ A. Kapiszewski, *Stereotyp Amerykanów polskiego pochodzenia*, Wrocław 1977.

³⁵ J. Chałasiński, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*, Warszawa 1935.

³⁶ S. Nowakowski, *Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim*, Poznań 1957.

³⁷ Zob. m.in. A. Kłoskowska, *Modele społeczne i kultura masowa*, „*Przegląd Socjologiczny*” 1959, nr 2, s. 46—71; eadem, *Wyobrażenia i postawy etniczne dzieci szkół opolskich*, „*Przegląd Socjologiczny*” 1961, nr 2, s. 60—94.

³⁸ M. Roguszka, *Obraz wsi i chłopca we współczesnej powieści polskiej nurtu wiejskiego*, Poznań 1978; eadem, *Tradycyjny stereotyp kobiety wielkopolskiej*, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*” 1971, nr 3, s. 281—289.

³⁹ B. Weber, *Socjologiczny wzór osobowy a opinie młodzieży*, [w:] *Moralność a społeczeństwo. Księga Jubileuszowa dla Marii Ossowskiej*, Warszawa 1969, s. 313—331; eadem, *Młodzież a współczesne wzory wychowawcze*, Warszawa 1971.

⁴⁰ A. Sosnowski, *Stereotypy marynarzy i ich pracy*, „*Studia Socjologiczne*” 1982, nr 1—2, s. 237—261.

⁴¹ A. Sakson, *Stereotypy a obraz drugiego kraju i narodu*, [w:] *Socjologia zachowań politycznych*, opracowanie zbiorowe pod red. A. Saksona, Olsztyn 1984, s. 21—45; idem, *Stereotyp Mazurów w świadomości społecznej*, „*Kultura i Społeczeństwo*” 1987, nr 1, s. 207—218; idem, *Obraz Polski i Polaków w działalności „Ziomkostwa Prusy Wschodnie”*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*” 1983, nr 2—3, s. 266—277.

⁴² A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1987; eadem, *Postacie Żydów w obrzędach i folklorze*, „*Człowiek i Światopogląd*” 1988, nr 10, s. 73—92.

⁴³ A. Jasińska, R. Siemiańska, *Wzory osobowe socjalizmu*, Warszawa 1978; eadem, *Wzór*

Ich prace na tle opracowań przedstawicieli innych dyscyplin nauk społecznych wyróżniają się dodatnio kilkoma elementami. Po pierwsze, o czym już wspomniałem, z reguły są podbudowane (a często w całości poświęcone) rozważaniami teoretycznymi i ściśle definiują przedmiot i zakres badanych zjawisk. Po drugie, były wykonywane bardzo różnorodnymi metodami. Oprócz ilościowej i jakościowej analizy treści w zastosowaniu do publicystyki, listów, wspomnień i innych przekazów pisanych, nie tworzonych jednak intencjonalnie dla tego typu analiz, mamy do czynienia z właściwymi dla tej nauki technikami i metodami badawczymi wywołującymi odpowiednie źródła, jak: wywiad, ankieta czy obserwacja uczestnicząca. Stąd opracowania socjologiczne są inspirujące dla przedstawicieli innych gałęzi humanistyki. Poza środowiskiem historycznym i socjologicznym zainteresowanie problematyką stereotypów było dużo mniejsze.

Literaturoznawcy zajmowali się nią stosunkowo rzadko. Do najciekawszych należą tu studia Zofii Mitosek⁴⁴. Michał Boni analizował stereotyp robotnika w Polsce na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych⁴⁵. Zagadnienia te były przedmiotem rozważań na sesji zorganizowanej (16 października 1973 r.) przez Wrocławski Oddział Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza i Instytut Filologii Uniwersytetu Wrocławskiego zatytułowanej „Stereotyp w literaturze”⁴⁶. Zainteresowania budził również obraz Polaka i Niemca w literaturze obu narodów⁴⁷. Na marginesie swych studiów tymi zagadnieniami zajmowali się także Jan Detko⁴⁸ i Michał Komar⁴⁹.

Wreszcie dość rzadko rozważania na ten temat pojawiały się w pracach polskich pedagogów⁵⁰, *osobowości a przemiany społeczne w Polsce*, „Studia Socjologiczne” 1973, nr 3, s. 87—104; R. Siemińska, *Stereotypy i uprzedzenia etniczne w społeczeństwie amerykańskim*, „Kultura i Społeczeństwo” 1977, nr 1, s. 241—255; A. Tyszka, *Sportowcy jako bohaterowie współczesności. Analiza treści prasowych*, „Studia Socjologiczne” 1966, nr 2, s. 253—276; idem, *Wzór powodzenia osobistego sportowców w opiniach prasy*, „Zeszyty Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie” 1965, s. 285—297; J. Kargul, W. Malewski, *Wzory osobowe funkcjonujące w społeczności lokalnej miejscowości turystyczno-rozrywkowej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1979, nr 3, s. 211—218; B. Łobodzińska, *Stereotyp osobowości artysty w percepcji odbiorcy*, „Studia Socjologiczne”, 1966, nr 2, s. 229—251; M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1973; W. Kołodziejczyk, *Stereotypy i modele „świata kina” a aspiracje życiowe wybranej kategorii młodzieży*, „Przegląd Socjologiczny” 1963, nr 1, s. 115—119; H. Kubiak, *Wzór młodego obywatela propagowany przez prasę lokalną*, Kraków 1975; S. Kowalewska, *Wzór osobowy i pożądane postawy robotników w przemyśle*, [w:] *Przemysł i społeczeństwo w Polsce Ludowej*, praca zbiorowa pod red. J. Szczepańskiego, Warszawa 1969, s. 210—242; *Społeczne obrazy i stereotypy chłopca, urzędnika i robotnika. Studia eksploracyjne*, pod red. Z. Gostkowskiego, Wrocław-Warszawa 1989.

⁴⁴ Z. Mitosek, *Literatura i stereotypy*, Wrocław 1974.

⁴⁵ M. Boni, *Stereotyp robotnika w kulturze polskiej na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych*, praca doktorska pisana pod kierunkiem doc. dr hab. S. Siekierskiego w Katedrze Kultury Polskiej Wydziału Polonistyki UW, Warszawa 1986, Biblioteka UW, Dział Rękopisów, nr tymcz. 539.

⁴⁶ Referaty opublikowano w „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 240, Prace Literackie XVI, 1974. Najciekawsze wśród nich: A. Bereza, *Arcydzieło i stereotyp (z zagadnień wartościowania)*, s. 23—41; M. Ingot, *Obraz idealnej miłości w „Lalce” Bolesława Prusa*, s. 61—75.

⁴⁷ N. Honsza, K. A. Kuczyński, E. Dziukowska, B. Wengerek, *Obraz Polaka w literaturze NRD i RFN oraz Niemca w literaturze polskiej po 1945 roku. Próba typologii*, „Sobótka” 1978, nr 2, s. 221—253; M. Ciośka, *Kompensacyjne funkcje stereotypów etnicznych w powieściach piastowskich*, „Sobótka” 1978, nr 2, s. 258—263.

⁴⁸ J. Detko, *Świadomość społeczno-narodowa chłopów w świetle utworów literatury pięknej lat 1864—1939*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1967, nr 9, s. 272—294.

⁴⁹ M. Komar, *Utopia postaci doskonałej*, [w:] *Literatura a współczesne przemiany społeczne. Sondáže*, praca zbiorowa pod red. A. Brodzkiej i M. Żmigrodzkiej, Warszawa 1972, s. 172—202.

⁵⁰ A. W. Nocuń, *Wzory osobowe a wychowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1975, nr 3, s. 47—54. Ciekawe rozróżnienie ideału i wzoru osobowego — zob. H. Muszyński, *Ideal i cele*

psychologów⁵¹ i etnografów⁵². Przy użyciu klasycznych metod analizy zawartości prasy wzory osobowe analizowali prasoznawcy⁵³.

Z dokonanego wyliczenia opracowań wynika, że omawiany krąg tematyczny na gruncie polskim nie cieszył się zbytnią popularnością. Dotyczy to zwłaszcza jego strony teoretycznej. Dlatego też nie bez znaczenia wydaje się być nie tylko przedstawienie funkcjonujących w obiegu naukowym ustaleń, ale i próba własnej interpretacji tych zjawisk.

Stosunkowo największej trudności sprawia definicja stereotypu. Jak wiadomo, określenia tego użył po raz pierwszy Walter Lippmann w swojej pracy *Public Opinion* wydanej w 1922 r. Twierdził on, że ludzkie pojęcia o świecie nie są adekwatnym jego odbiciem. Są one fikcjami, obrazami oddzielającymi człowieka od świata, tworzącymi dla człowieka jakiegoś pseudoświat, a nie realną rzeczywistość. W tworzeniu się owych „obrazów w ludzkich głowach” miał partycypować czynnie umysł ludzki, a nie wpływ obiektywnego środowiska. Lippmann uważał jednak, że fikcje te nie są kłamstwami. Zakres fikcji rozciąga się bowiem od całkowitej halucynacji do całkowicie świadomego używania przez naukowca schematycznego modelu. Stereotyp to, jego zdaniem, obraz w głowie ludzkiej odnoszący się do jakiegoś zjawiska społecznego, jednostronny, cząstkowy, schematyczny. To zarazem i opinia o tym zjawisku. Elementy składające się na stereotyp miały być zlepkiem tego, co donieśli nam inni i co możemy sobie wyobrazić. Przypisywał mu szereg ważnych funkcji społecznych. Miał ekonomizować wysiłek poznawczy, spełniać rolę stabilizacyjną — dawać ludziom poczucie bezpieczeństwa, przystosowania do rzeczywistości⁵⁴.

Od czasów Lippmanna dyskusja o charakterze i roli stereotypów w życiu społecznym bardzo się rozszerzyła i objęła przedstawicieli różnych nauk. Hanna Walińska badająca pole terminologiczne tego określenia (rozumiane jako układ słów języka potocznego oraz terminów naukowych i technicznych, którego elementy należą do języków kilku dyscyplin naukowych) stwierdza, że używa się go zamiennie z takimi pojęciami, jak: top i topos, miejsce stałe, figura, komunał, frazes, formuła, standard, szablon, banał, klisza, frazeologizm, wzór, norma, dogmat, etykieta, reguła, tradycja, konwencja, kanon, archetyp, schemat itp.⁵⁵ Powstanie stereotypów wiązano ze zjawiskami psychologicznymi, takimi jak: generalizacja, kategoryzacja, wyobrażenie, wierzenie⁵⁶.

wychowania, Warszawa 1972. Interesujące ustalenia — zob. H. Chylińska, *Ideal wychowawczy w okresie rewolucji społecznej w Polsce (1944–1948)*, Warszawa 1981.

⁵¹ Uwagi na temat stereotypów są rozrzucone w różnych polskich podręcznikach psychologii. Do stosunkowo najlepiej je omawiających należą prace T. Mądrzyckiego, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1970, s. 36–38 oraz *Deformacje w spostrzeganiu ludzi*, Warszawa 1986 (zwłaszcza rozdz. VII „Tendencja do uproszczonego spostrzegania grup ludzkich — stereotypy społeczne”, s. 162–188).

⁵² Zob. m.in. A. Migra, *Stereotyp jako model „prawdziwego swojego” i „obcego” (Próba rekonstrukcji teoretycznej zjawiska stereotypu)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne”, z. 19, 1984, s. 51–70; D. Markowska, *O niektórych problemach identyfikacji kulturowej w procesie porozumiewania się*, „Etnografia Polska” t. 23, z. 2, 1979, s. 205–236; teorię stereotypu przedstawia też praca J. S. Bystronia, *Megalomania narodowa*, [w:] *Tematy, które mi odradzano*, Warszawa 1980, s. 275–354.

⁵³ A. Garztecka, *Wzory osobowe i wartości propagandowe w „Trybunie Ludu”*, Warszawa 1978; T. Matela, *Wzór osobowy na łamach „Naszej Trybuny” i w opinii pracowników HCP*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. J. Kądzielskiego na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1979; J. Borkiewicz, *Wzorce osobowe kobiety w prasie wielkopolskiej lat 1945–1949*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. A. Słomkowskiej w WDiNP UW.

⁵⁴ Poglądy Lippmanna referują za: Z. Gostkowski, *Teoria stereotypu i poglądy na opinię publiczną Waltera Lippmanna*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” t. 5, 1959, s. 39–85.

⁵⁵ H. Walińska, „Stereotyp” — pole terminologiczne, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 240, Prace Literackie XVI, Wrocław 1974, s. 47–48.

⁵⁶ Przegląd tych definicji — zob. A. Kapiszewski, *Stereotyp...*

Trudności jednoznacznego i klarownego określenia istoty tego pojęcia, wynikające z interdyscyplinarnego jego charakteru, można prześledzić na przykładzie reprezentatywnego, skrótego zestawu jego definicji. Przegląd ten zaczniemy od *Wielkiej Encyklopedii PWN*. Stereotyp jest tam zdefiniowany jako „funkcjonujący w świadomości społecznej, skrótowy, uproszczony i zabarwiony wartościujący obraz rzeczywistości odnoszący się do rzeczy, osób, grup społ., instytucji itp.; s. powstający w świadomości członków danej grupy społ. (klasy, warstwy społeczeństwa) jako rezultat powtarzanego wielokrotnie kojarzenia określonych symboli z określoną kategorią zjawisk, wpojone przez środowisko społ. i utrwalone przez tradycję stają się często przewodnikiem i uzasadnieniem działania członków grup”⁵⁷.

Najbardziej rozbudowaną definicję stereotypu w polskiej literaturze naukowej przedstawił Adam Schaff. „Przez słowo stereotyp — pisał — rozumiemy sąd wartościujący (negatywny lub pozytywny) połączony z przekonaniem, wykazujący następujące cechy charakterystyczne: a) jego przedmiotem są przede wszystkim jakieś grupy ludzi (rasowe, narodowe, klasowe, polityczne, zawodowe, grupy płci itp.) oraz — wtórnie — społeczne stosunki między nimi (np. stereotypów rewolucji); b) jego geneza jest społeczna, tzn. jest przekazywany jednostce jako wyraz opinii publicznej przez rodzinę i środowisko w drodze wychowania, niezależnie od doświadczenia osobistego jednostki; c) zawsze jest związany z określonym ładunkiem emocjonalnym (negatywnym lub pozytywnym); d) jest bądź sprzeczny całkowicie z faktami, bądź częściowo z nimi zgodny, stwarzając pozory całkowitej prawdziwości swych treści; e) jest długotrwały i oporny na zmiany, co wiąże się z niezależnością stereotypu od doświadczenia i z jego ładunkiem emocjonalnym; f) wyżej wymienione cechy umożliwiają realizację funkcji społecznej stereotypu, polegającej na obronie akceptowanych przez społeczeństwo czy grupę wartości i ocen, których internalizacja, jako obowiązującej normy społecznej, jest warunkiem integracji jednostki z grupą; g) jest on zawsze związany ze słowem—nazwą (lub z wyrażeniem składającym się z większej liczby słów niż jedno), który stanowi impuls aktywizujący w określonej sytuacji treści stereotypu; h) jako nazwa, z którą wiąże się stereotyp, najczęściej służy również jako nazwa odpowiedniego pojęcia, choć różni się one od siebie zasadniczo zarówno pod względem funkcji (społeczna, poznawcza), jak też pod względem leżącego u ich podstaw procesu tworzenia odpowiednich sądów”⁵⁸. Ta duża definicja opisowa zawiera w swej treści również określenie funkcji i szczegółowe wyliczenie cech stereotypu. O wiele prościej określa to pojęcie Marcin Cieński, który uważa, że jest to upraszczająca rzeczywistość konstrukcja w dowolnym ludzkim kodzie, powstała w procesach powtarzania konstrukcji posiadającej „walor symboliczny”, odzwierciedlona w sposób niepełny w ludzkich umysłach. „Jest wynikiem tendencji do upraszczania przekazywanej rzeczywistości i ekonomizacji przekazu”⁵⁹. Psycholog Tadeusz Mądrzycki definiował stereotyp jako „rozpowszechnione w określonych grupach za pośrednictwem języka silne i trwałe przekonania ujmujące osoby lub przedmioty, których dotyczą w sposób zbytnio uproszczony i przesadny”⁶⁰. Dla Tadeusza Szczurkiewicza był to „pewien względnie ustalony schemat przeciwstawienia sobie osób, rzeczy, sytuacji czy grup społecznych, zawierający pewne wartościowania, ale nie mający charakteru normatywnego”⁶¹.

Z różnorodności definicji wynikała różnorodność i gradacja ważności funkcji im przypisywanych. Cytowany A. Schaff uważał, że wspólną cechą tych funkcji jest przysłanianie rzeczywistości społecznej. Jako najważniejsze z nich wymieniał:

— funkcję integrującą (rozgraniczenie na swoich i obcych ze względu na narodowość, język itp.);

⁵⁷ Wielka Encyklopedia Powszechna, t. 11, Warszawa 1968, s. 7, PWN.

⁵⁸ A. Schaff, *Stereotypy i działanie ludzkie...*, s. 114—116.

⁵⁹ M. Cieński, *Stereotyp – definicja i funkcje kulturowe*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 712. Germanica Wratislaviensia LV, Wrocław 1984, s. 111—131.

⁶⁰ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości...*, s. 38.

⁶¹ T. Szczurkiewicz, *Studia Socjologiczne...*, s. 394.

- funkcję polityczną — wyrażać się ona miała w operowaniu w materiałach propagandowych i ideologiach pewnymi stereotypami zamykającymi umysły na argumentację przeciwników;
- funkcję obronną;
- funkcję ideologiotwórczą⁶².

Inni autorzy wskazywali na ich funkcje: ekonomizacji wysiłku poznawczego, stabilizacyjną, ideologizacji rzeczywistości⁶³.

Odrębnym problemem pojawiającym się przy okazji dyskusji o naturze stereotypów jest sprawa tzw. ziarna prawdy (ang. *kernel of truth*) w ich strukturze. Dyskusja na ten temat rozwinęła się przede wszystkim w nauce zachodniej⁶⁴. Polscy badacze wypowiadający się na ten temat są raczej skłonni uważać, że stereotypy zawierają owe elementy prawdy. T. Mądrzycki na potwierdzenie tej tezy przytacza wyniki własnych badań religijności w Polsce. Wynika z nich, że wierzący wykazują wysoką tendencję do postępowania zgodnego z zasadami moralnymi i hamowania agresji oraz znaczny konserwyzm, co generalnie zgadza się z funkcjonującymi na ich temat stereotypami wśród polskich studentów⁶⁵. W pośredni sposób potwierdzają to ustalenia szczegółowych studiów T. Szaroty i A. Mirgi. Obaj są skłonni uważać, że stereotyp obcego jest przynajmniej w części awersem, drugą stroną pewnych negatywnych cech własnego pozytywnego autostereotypu (Mirga), ewentualnie wynika z chęci odrzucenia negatywnych cech przypisywanych własnej grupie przez inną grupę etniczną (Szarota)⁶⁶. Problem jest daleki od jednoznacznego rozstrzygnięcia i trudno tu sformułować jakieś generalne prawidłowości.

Kolejna kwestia wymagająca wyjaśnienia dotyczy relacji zachodzących między stereotypem a takimi pojęciami, jak: „obraz” i „wzór osobowy”. Stanowiska badaczy są podzielone. Dla niektórych z nich obraz był pojęciem szerszym⁶⁷. Inni definiowali pojęcie stereotypu używając terminu obraz odpowiednio interpretowanego. A. Sakson twierdził np., że stereotypy są to pewne „obrazy — skróty, do których przywiązuje się pozytywne lub negatywne stany emocjonalne”⁶⁸. Pojęcia „obraz stereotypowy” używali w swych opracowaniach M. Koźmiński i A. Sieroszewski⁶⁹ oraz A. Sosnowski i J. Walkowiak⁷⁰. Andrzej Zajączkowski definiował stereotyp etniczny jako „etnocentryczny, a więc wartościujący obraz obcego, który nie musi być — i z reguły nie bywa — obrazem nawet fragmentarycznie prawdziwym, odpowiadającym rzeczywistości stanowi rzeczy”⁷¹. Z kolei Anna Morawska pod pojęciem obraz rozumiała to, co socjologowie nazywają stereotypem, a politycy — politycznym „image”⁷². Jak widać, ustalenie wyraźnej granicy między obrazem a stereotypem, jak też precyzyjne zdefiniowanie obu pojęć okazało się zadaniem niezwykle trudnym i nie doprowadziło do rozwiązań ostatecznych. Podejmując próbę własnej interpretacji tych zjawisk należy — moim zdaniem — rozpocząć od psychologicznych prawidłowości odzwierciedlenia obrazu rzeczywistości przez jednostkę i przedstawienia różnych „filtrów” nakładanych na poznanie przez fakt jego społecznego charakteru. Tylko bowiem takie interdyscyplinarne podejście do tego problemu może przynajmniej wyjaśnić naturę trudności wynikających przy jego analizie.

⁶² A. Schaff, *Stereotyp a działanie...*; idem, *Pragmatyczna funkcja...*

⁶³ H. Tajfel, *Stereotypy społeczne i grupy społeczne*, „Studia Psychologiczne”, XX/2, 1982, s. 8; analiza poglądów Lippmanna na tę sprawę — zob. Z. Gostkowski, *Teoria stereotypu...*, s. 55—56.

⁶⁴ Zob. O. Klineberg, *The Scientific Study of National Stereotypes*, „International Social Science Bulletin”, Autumn 1953, vol. III, No 3, p. 505—514.

⁶⁵ T. Mądrzycki, *Deformacje w spostrzeganiu...*, s. 169.

⁶⁶ A. Mirga, *Stereotyp jako model...*, s. 63—69; T. Szarota, *Wokół genezy określenia...*, s. 59—61.

⁶⁷ D. Mazurczak, K. Jankowiak, *XII Powszechny Zjazd...*, por. głos w dyskusji J. Tazbira; M. Przyboś, *Obrazy zawodów w publicystyce prasowej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1971, nr 1, s. 38.

⁶⁸ A. Sakson, *Stereotypy a obraz drugiego kraju...*, s. 22—23.

⁶⁹ M. Koźmiński, A. Sieroszewski, *op.cit.*

⁷⁰ A. Sosnowski, J. Walkowiak, *Kierunki badań i rozważań...*

⁷¹ *Obrazy świata białych*. Wstępem i posłowiem opatrzył A. Zajączkowski, Warszawa 1973, s. 287.

⁷² A. Morawska, *Das Polnische Bild von dem Deutschen*, „Stimmen der Zeit” 1970, z. 5.

Nie ulega wątpliwości, że obraz świata w świadomości ludzkiej jest subiektywnie odzwierciedlany. Plastycznie ujął to psycholog Tadeusz Tomaszewski pisząc: „Wewnętrzna prezentacja rzeczywistości w świadomości człowieka nie jest czymś w rodzaju sztywnej kopii ukazującej rzeczywistość w zastygłym stanie, lecz procesem czynnym, czynnością odkrywania rzeczywistości, spostrzegania i wydobywania coraz to nowych jej aspektów. Daje się ona porównać nie tyle z odbitką fotograficzną, ile raczej z obrazem telewizyjnym, który nawet przedmioty statyczne ukazuje w sposób dynamiczny, krążąc nieustannie po ich obwodzie i po powierzchni, wnikając w głąb i w ten sposób wydobywając coraz to inne ich szczegóły, ukazując je z coraz to innego punktu widzenia, wysuwając inne elementy lub cechy na plan pierwszy, a inne przesuwać na dalsze tło. Liczne badania nad zeznaniami świadków, nad zmianami w sposobie spostrzegania rzeczywistości w przypadkach patologicznych lub w sytuacjach trudnych, nad zależnością treści świadomości od różnic indywidualnych między ludźmi, od potrzeb i stanów emocjonalnych, od posiadanej wiedzy itp. dostarczają wiele empirycznych danych na temat zmienności subiektywnego obrazu świata w świadomości ludzi”⁷³. Świadomość ludzi jako najwyższa postać czynności orientacyjnych, umożliwiających istotom żywym działanie zgodne ze znaczeniem zdarzeń jest zjawiskiem niezwykle złożonym. Zjawiska świadomości dzielą się bowiem na obrazy (zjawiska naoczne, tj. wrażenia i spostrzeżenia), wyobrażenia (obrazy pamięciowe), emocje i myśli (pojęcia i sądy)⁷⁴. Fakt, że odzwierciedlanie rzeczywistości przez ludzi zależy nie tylko od tego, jaka jest ta rzeczywistość, ale i od tego, jaki jest człowiek, ma daleko idące implikacje. Uwarunkowania te obejmują już wewnętrzną strukturę psychofizyczną organizmu (funkcjonowanie, rodzaj potrzeb, działalność). Treść świadomości zmienia się u tej samej osoby ze względu na czas, w jakim spostrzega przedmiot, odległość od niego, jej nastrój, stan fizyczny i psychiczny, indywidualny charakter procesów zapamiętania, uwagi, selektywność emocjonalną itp. Wreszcie na odzwierciedlenie rzeczywistości mają wpływ czynniki społeczne. Treść jego warunkuje bowiem nie tylko jeden czynnik zewnętrzny: sam przedmiot, z którym styka się jednostka, ale i drugi: społecznie wytworzone obrazy tego przedmiotu, z którymi ta jednostka styka się w życiu. Treść indywidualna świadomości jednostki nie pokrywa się jednak ani z jednym, ani z drugim i zawsze odbiega w jakiś sposób zarówno od obiektywnego stanu rzeczy, jak i społecznie utrwalonego jego obrazu⁷⁵.

Ten społeczny aspekt poznania szeroko rozpatruje psychologia społeczna. Pisząc o modulacji informacji o świecie, jej filtracji w przebiegu i analizie procesów społecznych Waldemar Domachowski scharakteryzował szereg aspektów tego zjawiska. Według niego ważną rolę spełnia tu szkoła. Informacje zawarte w podręcznikach są selekcjonowane przez autorów, którzy dotarli do takich, a nie innych źródeł wiedzy. Wiedzę szkolną z kolei koryguje nauczyciel, mający określony zasób informacji i przekonań. Wreszcie wiedza podręcznikowa akcentuje niektóre elementy ze względu na dominującą ideologię, system społeczno-gospodarczy i polityczny. Co najmniej równie ważną rolę w filtracji informacji mają szczególnie nas interesujące środki masowego przekazu. Widzę o świecie przekazują dziennikarze, którzy często nie byli tam, gdzie działy się opisywane przez nich rzeczy, a więc otrzymują wiedzę od innych ludzi. Ogniwa pośrednie również selekcjonują informację. Inny np. charakter ma ta sama informacja przekazywana w dzienniku, w periodyku czy — ze względu na inne kryteria — w prasie brukowej i społeczno-kulturalnej. Dodatkowy filtr stanowią tu: propaganda, cenzura, osoby wpływowe.

Subiektywizm w odbierze i przekazie informacji występuje już na poziomie małych grup społecznych. Dużą rolę odgrywa tu konformizm ujednociający opinie oraz strukturalne właściwości grupy (pozycja jednostki w grupie). W końcu trudny do przecenienia wpływ na ludzkie poznanie ma język. Człowiek uświadamia sobie rzeczywistość nie tylko obrazowo, ale i pojęciowo, a jego subiektywne odbicie rzeczywistości w świadomości ma charakter uogólniony. Wraz

⁷³ *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 172.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 177.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 176.

z nazwami przyjmujemy określoną postawę emocjonalną, co jeszcze bardziej może mistyfikować indywidualny obraz rzeczywistości⁷⁶.

Jakie konsekwencje mają scharakteryzowane procesy poznania rzeczywistości przez ludzi dla podjętych w szkicu rozważań? Jak się wydaje, stereotypy (obrazy stereotypowe) tworzą się w ludzkiej świadomości nie tyle w wyniku cech wewnątrzsobniczych jednostki (choć i one mają tu znaczenie), ale głównie w wyniku społecznego tworzenia rzeczywistości przez człowieka. Do ukształtowania stereotypu nie jest bezwzględnie potrzebne doświadczenie czy obserwacja. Potwierdzają to badania psychologiczne na temat ich powstawania u dzieci. Nie rodzą się one przecież z określonym wyobrażeniem Murzyna, Rosjanina, chłopca itd. Stereotypy narzuca się im w procesie wychowania, przede wszystkim przez szkołę i kontakt z dorosłymi. Taki proces stereotypizacji bez udziału doświadczenia może zachodzić również u dorosłych. Badania społeczne wielokrotnie potwierdzały, że stereotypy grup narodowych występowały u osób, które nigdy nie stykały się z przedstawicielem odpowiednio ocenianej narodowości, a ich opinie kształtowały środki masowej komunikacji. Z reguły jednak w procesie komunikacji społecznej mamy do czynienia z procesem pośrednim. Osoba o wykształconym w różny sposób, mniej lub bardziej ogólnym stereotypie określonego zjawiska (grupy społecznej) poprzez środki masowego przekazu konfrontuje swe wyobrażenia z opiniami innych ludzi (publicystów, polityków, literatów itp.), co może powodować zmianę lub utwierdzenie się w uprzednio głoszonych opiniach. Te ostatnie zaś są nabywane w uprzednich procesach komunikacji i własnej wewnątrzsobniczej percepcji rzeczywistości (udział obserwacji i doświadczenia). Percepcją tą nie jesteśmy w stanie objąć całości danej grupy z różnorodnością procesów w niej zachodzących. Mimo to na podstawie znajomości jej części dokonujemy charakterystyki całej zbiorowości. Przykładowo mówimy: „Arabowie są leniwi”, wtedy, gdy zetkniemy się z jednym lub grupą Arabów, którzy w określonych warunkach czasu i przestrzeni wykazywali symptomy, które jednostka ich oceniająca, o określonej strukturze psychofizycznej, ze względu na własny system wartości, wychowana w określonej kulturze odbierała za znamiona lenistwa. Mamy tu więc do czynienia z pewną generalizacją. Jak widać, może ona być fałszywa w części lub całości, gdyż nie zawsze wszystkie cechy jednostki lub grupy są tożsame z cechami zbiorowości, do której ona przynależy. Tej nieadekwatności orzekania o cechach zbiorowości na podstawie kontaktu z jej częścią może sprzyjać oczywiście również dotychczas celowo pominięty opisany system filtracji społecznej.

Co więc różni terminy obraz i stereotyp? W świetle dotychczasowych ustaleń wydaje się zasadne zryzykowanie hipotezy, iż obraz to kategoria zbiorcza oznaczająca każde odzwierciedlenie rzeczywistości społecznej, bez względu na jego charakter i cechy, powstałe jako wynik odbicia tej rzeczywistości w świadomości ludzi i stąd ze swej natury subiektywne. Obraz stereotypowy w tym wypadku byłby takim odbiciem rzeczywistości społecznej, które jest tendencyjne, odporne na zmiany, wysoce emocjonalne oraz w części lub całości fałszywe nie jedynie w wyniku charakterystycznych cech wewnątrzsobniczych odzwierciedlenia rzeczywistości w świadomości ludzkiej, ale przede wszystkim w wyniku procesów modulacji informacji o świecie następujących w procesie komunikacji społecznej. Najważniejszą cechą stereotypu jest mistyfikacja rzeczywistości poprzez całkowite lub częściowe tendencyjne fałszowanie sądów o niej przy stwarzaniu pozorów całkowitej prawdziwości swych treści.

Jako specyficzne obrazy można również potraktować wzory osobowe i ideały. Ich rozróżnienie nie opiera się na kryterium prawdy i fałszu, lecz wynika raczej ze struktury opisu. Sprezyzowanie tych określeń można odnaleźć w pracach pedagogów i socjologów. Według Heliodora Muszyńskiego ideał wychowawczy to uogólniony opis osobowości, który przyjmujemy za wytyczną działalności wychowawczej. Wzór osobowy to z kolei dokonany za pomocą dowolnych środków opis konkretnej jednostki ludzkiej, opis jej czynów i postaw⁷⁷. Pojęciem pośrednim jest model

⁷⁶ *Ibidem*, s. 176; W. Domachowski, S. Kowalik, T. Mikulska, *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1984, s. 10—27.

⁷⁷ H. Muszyński, *op.cit.*, s. 36—37.

osobowości rozumiany jako „nieupostaciowany wzór osobowy — zestaw określonych cech i dyspozycji kierunkowych, których osiągnięcie jest dla jednostki celem”⁷⁸. Dla Aleksandry Jasińskiej i Renaty Siemieńskiej wzór osobowy to przedstawiony w formie modelowej (typu idealnego) zespół cech osobowości, stanowiący układ odniesienia dla opisu porównawczego oraz oceny działań i dyspozycji jednostek należących do określonej zbiorowości społecznej, mający również spełniać funkcje normatywne, funkcje regulowania zachowań ludzi w tej zbiorowości⁷⁹. W podobnym nurcie mieści się wypowiedź Stanisława Ossowskiego, dla którego wzór osobowy stanowił zespół narzuconych jednostce przez kulturę wzorów reakcji mięśniowych, uczuciowych i umysłowych⁸⁰. E. Nowicka uznawała, że jest to „upersonifikowany ideał — typ jednostki realizującej poprzez swe postępowanie zespół wartości uznawany przez określony społeczny krąg ludzi”⁸¹. Z kolei M. Ossowska twierdziła, że jest to postać ludzka, „która powinna być lub jest faktycznie dla [...] jednostki lub [...] grupy przedmiotem aspiracji”⁸². Jak wiadać, choćby z tego skrótowego przeglądu definicji, występują wśród nich istotne rozbieżności. To co dla A. Siemieńskiej i A. Jasińskiej jest wzorem osobowym zbliża się bardzo do tego, co pedagog Aleksander W. Nocuń określa jako model osobowości. Bez względu na przyjętą definicję ideał i wzór osobowy odnoszą się — w przeciwieństwie do stereotypu, który może być negatywny — do cech i zachowań przyjmowanych i pochwalanych, wartościowanych dodatnio.

Jak wynika z dokonanego przeglądu badań, w polskiej humanistyce panuje duża rozbieżność poglądów na temat natury, genezy i wzajemnych relacji między omawianymi pojęciami. Nie jest ona bynajmniej wyjątkiem — podobną rozbieżność można zaobserwować w nauce zachodniej. Jak się wydaje, wynika to przede wszystkim z interdyscyplinarnego charakteru tych terminów. Dlatego — bez względu na merytoryczną użyteczność zaproponowanych rozróżnień — niezwykle ważne jest spojrzenie na nie z szerszej, niż tylko historyczna, perspektywy. Nawet jeżeli nie przynosi ono kategoriycznych i ostatecznych rozstrzygnięć, to niewątpliwie rozszerza horyzonty myślenia o naturze zjawisk społecznych.

⁷⁸ A. W. Nocuń, *op.cit.*, s. 47.

⁷⁹ A. Jasińska, R. Siemieńska, *Wzory osobowe...*, s. 18.

⁸⁰ S. Ossowski, *op.cit.*, s. 50—51.

⁸¹ E. Nowicka, *op.cit.*, s. 265.

⁸² M. Ossowska, *op.cit.*